

Szász Lajos

Református egyházi elit a 19. században. A Tiszántúli Református Egyházkerület esperesei*

A magyar protestáns egyháztörténeti kutatások – különféle megközelítési szempontok és módszerek használatával – régóta foglalkoznak a protestáns lelkészi kar történetével. Eddig egy-egy város vagy régió lelkészeinek mentalitástörténete,¹ többgenerációs lelkészcsaládok, ún. „ároni házak” történetei és azok tipikusnak tekinthető transzgenerációs családi stratégiái,² illetve természetesen valamilyen szempontból figyelemre méltónak tartott lelkészi életutak álltak a kutatás homlokterében.³ Fontos hangsúlyt kapott mindemellett a lelkészi életpálya modellértékű leírása,⁴ illetve a lelkészi hivatás professzionalizációjának története, többek között a 18–19. századi református lelkészképzés új megközelítésű értékelése is.⁵

Mindezen munkák értékes eredményeinek dacára a kutatás eddig még csak óvatosan közelítette meg a protestáns lelkészi karral kapcsolatos általános érvényű megállapítások megfogalmazását. Ennek választott korszakunkra, főképpen annak első évtizedeire és az azt megelőző időszakra nézve bizonyosan akadály a források szűkössége. Az utóbbi évek-évtizedek azonban komoly előrelépést jelentettek ezen a téren is. A Dunántúli Református Egyházkerületben szolgáló prédikátorok életrajzaiból összeállított, adatgazdag kötetek az ilyen típusú kutatás impozáns eredményei mellett megmutatják annak nehézségeit is.⁶ Arra, hogy a csak hosszas munkával összeállítható adattárakon kívül a lelkészi karral kapcsolatos általános megállapításokat is lehessen tenni, kivételes lehetőséget nyújtanak az (ön)életrajzok, amelyek azonban csak ritkán fellelhetőek nagy számban. Ilyen értékes forrásanyag a 19. század első évtizedeiből a Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei köréből került elő,⁷ illetve a 20. század közepén tervszerűen összegyűjtött lelkészi önéletrajzok közül látott napvilágot több kötet az elmúlt években.⁸ Ezeknek az életrajzi gyűjteményeknek a kutatók általi kiaknázása azonban még mindig csak gyerekcipőben jár; egy-egy részkérdést érintő

* A tanulmány a Szegedi Kis István Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült el.

¹ Csorba 2008.

² Szász 2011a; Pályi 2012.

³ Baráth 2012.

⁴ Ugrai 2007; Köblös 2016.

⁵ Ugrai 2022a: 5–20.

⁶ Köblös–Kránitcz (szerk.) 2009.

⁷ Ugrai 2004.

⁸ Kránitcz (szerk.) 2013; Szabadi (szerk.) 2016; Tömösközi 2022.

tanulmány ugyan született már,⁹ de a szisztematikus feltárás a források esetleges kiegészítésével és többszemponútú értékelésével együtt még várat magára.

A nemzetközi szakirodalom évtizedekkel ezelőtt felfigyelt a kérdéskörre, és főképp német nyelvterületen már számos értékes kötet született a témában.¹⁰ Magyar kontextusban mindenféleképpen említésre méltó az erdélyi református egyháztörténeti kutatás legújabb gazdag eredményei közül a lelkeszi életutakat feltáró többkötetes kiadványsorozat,¹¹ illetve az ezen kötetekhez kapcsolódóan megszülető számos fontos írás, többek között a háromszéki református egyházi elitéről írt, sok szempontból számunkra is mintául szolgáló értékes tanulmány.¹² A kutatás során a prozopográfiai módszert alkalmaztuk, a „kollektív-biográfia” megközelítése alkalmasnak tűnik arra, hogy az összeállított életrajzi adattár, a töbtucatnyi feltárt életút alapján a 19. század református egyházi elitjére, egészen konkrétan az egyházmegyék lelkeszi vezetői, az esperesek tipikus életútjára, karrierlehetőségeire, az esperesekkel szemben támasztott elvárásokra nézve is releváns információkat találjunk. A Kovács I. Gábor által vezetett kutatócsoport legújabb publikációi, melyek többek között a Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karának professzorai, illetve a Sárospatak „erőteréből” származó református egyetemi tanárok életútját vizsgálták, módszertani szempontból is példaértékűek.¹³ Az utóbbi kötetben bevezetett történeti fogalom a „felekezeti-művelődési” alakzat, mely a felekezeti sajátosságok regionális változataival, egy-egy kulturális központ „erőterében”, vonzáskörzetében kialakuló egyedi sajátosságokkal számol, Ugrai János kiegészítéseivel együtt jelen tanulmányunk értelmezési keretként is felfogható.¹⁴ Tanulmányunk címe tehát nem csupán a feltárt életutak földrajzi, egyházigazgatási határait szabja meg, hanem egyszerűs mind az eredmények értelmezési kereteit is kijelöli a debreceni központtal rendelkező Tiszántúli Egyházkerületen belül. Az összevetésre, párhuzamok felfedezésére a korábban hivatkozott erdélyi példán túl az alábbiakban röviden bemutatott 19. századi sajtóanyagból is megmutatkozó kortárs percepció nyújt – ugyan csak korlátozott – lehetőséget.

Tanulmányunkban a Tiszántúli Református Egyházkerület négy egyházmegyéjében 1800-tól 1914-ig szolgáló, összesen 47 esperes életútját mutatjuk be és elemezzük meghatározott szempontok alapján. Az első közülük Kuthy Ádám békés-bánáti esperes, aki 1737-ben született és 1808-ban hunyt el, a legkésőbb pedig Baltazár Dezső látta meg a napvilágot, aki 1871-ben született és 1904-ben lett esperes az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegyében, végül tiszántúli püspökként hunyt el 1936-ban. A kivételes, centrális elhelyezkedésű Debreceni Egyházmegye mellett – mely magában foglalja a „kálvinista Rómát” is – az

⁹ Ugrai 2003; Szász 2022.

¹⁰ Greiffenhagen (Hg.) 1984; Janz 1994; Schorn-Schütte 1996.

¹¹ Ősz 2013; Tóth 2013.

¹² Tóth 2015.

¹³ Kovács I. G. (szerk.) 2014, 2016.

¹⁴ Kovács I. G. (szerk.) 2016: 297–348; Kovács I. G. 2019; Ugrai 2022b.

egyházkerület legnagyobb kiterjedésű és lélekszámú egyházmegyéje, a Békés-Bánáti, illetve a Heves-Nagykunsági és az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegyék esperesi életútjai kerülnek bemutatásra. Ez utóbbi három területre, de különösen a Békés-Bánátira jellemző, hogy a nagyobb, komoly lélekszámú református lakossággal bíró (mező)városok (pl. Hódmezővásárhely, Gyula, Szentes; Mezőtúr, Túrkeve, Kisújszállás; Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló és Püspökladány) mellett kisebb, gyakran a szórványlét nehézségeivel küzdő közösségek is jelen voltak bennük.¹⁵ Sok szempontból ez a négy egyházmegye képezte a Tiszántúli Egyházkerület gerincét. Meglátásunk szerint az erre a négy területre igaz állítások – bizonyos megszorításokkal és korrekciókkal ugyan, melyek a többi egyházmegye periférikusabb jellegéből adódnak – a teljes egyházkerületre nézve is általánosan elfogadhatónak bizonyulhatnak. Tanulmányunkban a kiválasztott egyházmegyék espereseinek származását, iskoláztatását, házastársuk társadalmi hovatartozását és gyermekeik későbbi sorsát kívánjuk megvizsgálni.

ESPERESEK A 19. SZÁZADI REFORMÁTUS EGYHÁZBAN

Az esperes (a korszak első felében a latin nevét használták gyakrabban: *senior*) a református egyházigazgatás középszintű, az egy adott régióban található egyházközségeket összefogó szervezeti egységének, az egyházmegyének (latinul: *tractus*, később „egyházi vidék”) a lelkeszi vezetője.¹⁶ A korszakban az egyházmegyék általában 15 és 40 közötti egyházközséget foglaltak magukban. Akkoriban az esperes elsősorban egyházigazgatási szerepet töltött be, és – amint ez egyébként a korszak esperesi nekrológiájának méltatásaiból is kiderül – a felsőbb egyházi vezetők, valamint a rábízott gyülekezetek elsősorban adminisztratív funkciók ellátását követelték meg tőle. Így az élethosszigan választott esperes felelt az évenkénti egyházlátogatásokért, melyek az egyházközségek gazdálkodásának a felülvizsgálatát és a lelkészek szolgálatának értékelését is magukban foglalták.

Az esperesek éppen korszakunk első éveiben kezdték elveszíteni az egyházmegye felett gyakorolt szinte teljes körű befolyásukat. Előbb hosszas harcok után világi vezetőtársat – gondnokot vagy segédgondnokot (*curator*, *coadjutor curator*) – kaptak maguk mellé, majd pedig az egyházmegyei tanácsba, a mintegy tucatnyi gyülekezetvezető lelkész (tanácsbíró, *assessor*) mellé választottak a gyülekezetek világi képviselőket is. Valójában az egyházmegyei tanács szinte kizárólagos hatalommal rendelkezett az egyházmegye élete felett, legalábbis 1848-ig. A tanács tagjaiból és tanácskozási – de nem döntési, szavazási – joggal rendelkező gyülekezeti képviselőkből állt az egyházmegyei közgyűlés, mely évi egy-két alkalommal összegyűlve döntött a legfontosabb helyi kérdésekben. Ilyen volt például az egyházmegyei segélyek kiosztása is, de ennél lényegesen nagyobb súllyal esett a latba

¹⁵ Az egyházmegyék történetével kapcsolatosan lásd áttekintően: Zoványi 1939. Az egyes egyházmegyék történetéről: Tóth 1942; Kis 1992; Ötvös [1997]; Rác 2002; Hegyi 2018: 56–60.

¹⁶ Illyés 1932; Szentpéteri Kun 1948: 223–230, 352–360; Molnár 1995.

a lelkészi szolgálati helyek elosztása felett gyakorolt hatalom. Az egyházmegyei gyűlésen döntöttek az új lelkészjelöltek, illetve a más egyházmegyében szolgáló lelkészek befogadásáról, „bekebelezéséről”, aminek a révén az illető az adott *tractus*-ban választható lelképásztor lett. Természetesen az egyházmegyei közgyűlés tárgyalta a fegyelmi ügyeket is, a lelkészek és presbitériumaik életében oly gyakori konfliktusok elsőfokú döntési fórumaként.

Korszakunkban az espereseket többnyire élethossziglan választották, ráadásul a források arra utalnak, hogy több helyen az egyházmegyei tanács – szintén életfogytiglan választott, önkiegészítéssel feltöltött – helyeire gyakran az esperes saját maga jelölte a tagokat. A Békés-Bánáti Egyházmegyében 1816-ban Sipos Józsefet a „Senior Úr, competens jussa szerint tractualis assessornak ki nevezte és választotta [...], melly választást ezen T. Consistorium örömmel elfogadott”.¹⁷ Nem véletlen, hogy Zoványi Jenő a 19. század első feléről írva a következő kemény ítéletet fogalmazta meg: „Az egyházmegyék voltaképpen nem közgyűléseket tartottak, mert »közpapok« ki voltak zárva belőle, vagy, ha jelen lehettek is, meghallgatásra nem találtak. A nepotismus és a klikkrendszer orgiákat ült.”¹⁸

Nem is csoda, hogy a reformkor szabadelvűbb légkörében számos kritika illette az egyházmegyék közéletét. Fáy András, a tekintélyes református birtokos nemes többek között az élethossziglani választást kritizálta,¹⁹ mások az egyre bővülő nyilvánosság színterein, a sajtó hasábjain szorgalmazták, hogy a gyűléseket nyissák meg az egyházmegye lelkészi kara előtt, a klikkrendszert oldják fel, és a döntéseket minél szélesebb alapon, többek részvételével hozzák meg.²⁰ Az átörést az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hozta meg, melynek hatására a népképviselői elv mentén kívánták az egyházi tisztségviselőket, többek között az espereseket is megválasztani. A reformkori espereseket, „tunya főnököket”, akiket a „nepotismus” ültetett csak pozíciójukba, a liberális világi vezetők reményei szerint felváltotta volna majd az agilis, alulról érkező, saját tehetsége és karizmája által felemelkedő „forradalmi” esperes típusa.²¹

A rövid ideig tartó forradalmi változásokat követően a neoabszolutizmus évei ismét egy átmeneti időszakot képeznek a református egyház történetében, és ez az esperesi hivatal elismertségét, az esperesek kiválasztását és pozíciójukhoz jutását is érintette. Az abszolutizmus első időszakában az esperesek nem ritkán választás helyett püspöki kinevezéssel nyerték el a hivatalukat, amelyben több-kevesebb szerepet játszott a kívülről, a politika világából érkező nyomás, és ez természetesen hozzá is járult tekintélyük és legitimitásuk csorbulásához. Ugyanakkor Nagy

¹⁷ TtREL I. 1. 29. a. Békés-Bánáti Református Egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyvei. 2. kötet. 1816. 293.

¹⁸ Zoványi 1939: I. 103.

¹⁹ Fáy 1842: 106.

²⁰ Kovács J. 1842: 173–174.

²¹ G. J.: Református esperesekről. *Közlöny* 1849. febr. 24. Idézi: Gáborjáni Szabó 1999: 125–127.

István bihari „forradalmi” esperest egyértelműen politikai okok miatt távolították el hivatalából, és vetették fogságba.²²

A fokozatosan visszaálló alkotmányos rend, majd pedig az 1881-es ún. debreceni „alkotmányozó”, illetve az 1891–1893-as budapesti zsinatok nyomán kristályosodott ki végül az esperesi hivatal korszakunk végéig jellemző keretrendszere. A korszellemnek is megfelelően az esperesválasztáson az egyházmegye összes presbitériuma részt vett, a pozíciót élethossziglan, vagy a tízévente esedékes tisztújításig lehetett elnyerni. Az esperes továbbra is az egyházlátogatás révén képviselte a *tractust* az egyházon belül és kívül, illetve felügyelte a rá bízott eklézsiákat, elnöktársa pedig – főképp 1867 után – általában egy-egy tekintélyes földbirtokos, esetleg arisztokrata volt, a legtöbbjük kiemelkedő közéleti ambíciókkal. Az elnökség által vezetett egyházmegyei tanács tagjait immár a gyülekezetek presbitériumai választották meg, az önkiegészítés és esperes általi kijelölés jogi lehetősége megszűnt. Ezzel párhuzamosan pedig az espereseknek a lelkészválasztással kapcsolatos, 1848 előtti kiemelt befolyása is erősen korlátozott lett, sokkal nagyobb teret engedve a gyülekezetek választójoggal rendelkező tagságának.²³ Az egyházmegyei vezetéssel, jelesül az esperesek által is képviselt egyházkormányzati rendszerrel kapcsolatos, legsűrűbben visszatérő vád a nepotizmus volt. Mivel az esperes a korszak első felében formálisan is, később pedig informális úton gyakorolt jelentős befolyást a lelkészválasztásokra, több esetben is felmerült annak a gyanúja, hogy a saját rokonait, barátait segíti hozzá a kiemelt lelkészi szolgálati helyekhez.²⁴ Fáy András a már idézett reformgondolatait összegző kötete, az *Óra-Mutató* lapjain fogalmazta meg sokak gondolatát maró gúnnyal: „Ki látta, valaha esperes’, superintendens’ fia, veje vagy attyafia ’s kedvencz – embere (!), silány helyen rossz fizetés mellett tengődött volna? Nem lehet-e minden esperes ’stb lyányát úgy tekinteni, kinek hozománya bizonyosan jó papságból álland?”²⁵

Az esperesi hivatal tehát mindvégig kiemelt presztízsű, nagy befolyással bíró tisztség volt a református egyházon belül a tárgyalt időszakban. Ráadásul a 19. században a Tiszántúli Egyházkerületben jellemzően egy-egy kiemelkedő képességű, tekintélyes és (családi) kapcsolatrendszere révén az egyházon belül mély beágyazottsággal rendelkező esperes került a püspöki székbe.²⁶ Az esperesi kar közelebbi vizsgálatát tehát már csupán ezek a tények is hangsúlyosan fontossá teszik.

²² Szatmári 2015: 24–25.

²³ Tóth (szerk.) 1894: 40–44.

²⁴ Szász 2021b: 203–220.

²⁵ Fáy 1842: 98.

²⁶ Az 1800-tól 1914-ig megválasztott tiszántúli püspökök (összesen kilenc fő) közül Eröss Lajos és Budai Ézsaiás debreceni teológiai professzorok voltak, Benedek Mihály pedig debreceni lelkipásztor volt megválasztása előtt, a többiek egy-egy egyházmegye, a legtöbb esetben (három alkalommal) a debreceni esperesei voltak.

FORRÁSDOTTSÁG, MÓDSZERTAN

Az esperesi kar tagjaival kapcsolatosan a forrásadottságok rendkívül különbözőek. Míg egy-egy szélesebb ismertségnek örvendő, irodalmi tevékenységet kifejtő, vagy éppen később püspöki tisztségre megválasztott esperes életéről akár több kötet is készülhetett, addig számos kollégájuk esetében az életút állomásaira vonatkozó információkat egyenként kell kibogozni és feltárni. Jellemzően az egyháztörténeti irodalom alapkutatásra épülő egyházmegye- és egyházközsgtörténeti feldolgozásait tudtuk segítségül hívni, melyek több életút feltárásában bizonyultak hasznos segítségnek.²⁷ A képzettség, iskoláztatás kapcsán a publikált (elsősorban debreceni) diáknévsorok, illetve a külföldi tanulmányutakkal kapcsolatos egyetemi anyakönyvek jelentettek segítséget.²⁸ Fontos adalékokkal szolgáltak a különféle életrajzi lexikonok, valamint a családtörténeti szakirodalom is.²⁹ A legfontosabb kiindulópontot az életutak feltárásában mégis az illető halálakor írott nekrológok és visszaemlékezések, valamint a hosszabb-rövidebb életrajzok jelentették.³⁰ A korabeli sajtóban publikált nekrológok, valamint a később keletkezett életrajzok részletes kutatása több esetben egészítette ki a fentebb felsorolt források alapján összeálló adatsorokat.³¹ Végül meg kell említeni, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár egyházmegyei, gyülekezeti és személyi fondjai is számos értékes forrást őriznek az esperesek életútjával kapcsolatosan.³²

A kutatás során elsősorban néhány meghatározott fókuszpont mentén kívántuk az esperesi életutakat elemezni, és a lehetséges mintázatokat feltárni. Így a feltáró munka során az alábbi szempontokra koncentráltunk: az esperesek szolgálati ideje, életkoruk a megválasztásuk idején, szolgálati helyeik; származásuk, esetleges nemesi jogállásuk, illetve a felmenőik foglalkozása; iskoláztatásuk helyszínei, állomásai; házasodásuk, a feleség társadalmi gyökerei, származása; végül

²⁷ Szegedi 1904; Szeremlei 1927; Szabadi 2007; Kósa 2008; Presztótczki 2019.

²⁸ Szögi 2000; Szögi 2001; Hegyi 2003; Tar 2004; Szabadi (szerk.) 2013.

²⁹ Dömény 1882; Herpay 1925; Győry 1940; Zoványi 1977; Barna–Sümegehy 1998; Héjja 2009; Szentpéteri 2010.

³⁰ Csécsi 1883; Pákozdi 1883; Némethy 1871; Szeremlei 1879; Futó 1902; Dorogi 1906; S. Szabó 1907; Szabó 1927; Harsányi 1922; Varga 1934; Könyves Tóth 1996: 7–16; Szász 2011a: 32–36; Fekete (szerk.) 2012; Szász 2021b.

³¹ Felhasznált sajtótermékek: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (1843–1919), *Hazai és Külföldi Tudósítások* (1804–1831), *Magyar Kurír* (1809–1834), *Jelenkor* (1840), *Társalkodó* (1840), *Protestáns Hetilap* (1879), *Debreceni Protestáns Lap* (1881–1926), *Budapesti Hírlap* (1853–1931), *Protestáns Képes Naptár* (1864), *Pesti Napló* (1865), *Debreczen* (1879), *Békés* (1882), *Nagy-Kunság* (1900–1905), *Békésmegyei Közlöny* (1902), *Az Újság* (1909), *Egyetértés* (1921), *Vásárhelyi Újság* (1921), *Vásárhelyi Reggeli Újság* (1921), *Hajdúbüszörmény és Vidéke* (1922), *Békés Megyei Hírlap* (1995), *Szentesi Élet* (2003).

³² TtREL I. 6. 3. d. Baltázár-emlékkönyv iratai; TtREL I. 27. c. 243. A Dávidházy család levelesládája; TtREL I. 27. d. Pápay Imre iratai; TtREL I. 28. Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegye iratai, a. Egyházmegyei közgyűlések jegyzőkönyvei; TtREL I. 29. Békés-Bánati Egyházmegye iratai, a. Egyházmegyei közgyűlések jegyzőkönyvei, c. Esperes által külön kezelt iratok, i. Egyházközségek iratai; TtREL I. 99. c. Debreceni egyházközség iratai; TtREL 166. i. Benedek Lajos iratai.

pedig gyermekeik hivatása. Mindebből, úgy gondoljuk, a prozopográfiai, kollektív biográfiai módszertan segítségével, a forrásadottságok által hagyott esetleges hiátusok dacára is kibontakozik egy olyan társadalomtörténeti „profil”, mely megmutatja a 19. századi tiszántúli református esperesek legfontosabb jellemzőit, reflektálva a század során azokban esetlegesen beállt változásokra is. A párhuzamok bemutatásához kitekintünk a Tiszántúli Egyházkerület határain túlra is.

TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS ESPERESEK A 19. SZÁZADBAN

Életkor, szolgálati idő és szolgálati hely

A korszakunkban a négy egyházmegyében esperesi tisztségre összesen 47 lelkészt választottak meg, akik közül – egy kivételével – mindegyiknek ismerjük a születési és halálozási dátumát. Esperessé választásuk idején átlagosan alig több, mint ötvenhárom évesek voltak, tehát a legtöbbjük aktív életszakasza második felében, mintegy a pályája csúcaként érte el ezt a pozíciót. Negyvenöt éves vagy annál fiatalabb korban megválasztott összesen hat található közöttük, míg negyvenévesnél fiatalabb csupán kettő (Dávidházy János debreceni és Baltazár Dezső alsószabolcs-hajdúvidéki esperes). A legfiatalabb megválasztott esperes a kivételes képességű Baltazár Dezső lett harminchárom évesen, 1904-ben, miután közvetlen elődje sikkasztás vádja miatt kénytelen volt lemondani.³³ A legidősebb pedig az 1840-ben, hetvennégy éves korában megválasztott Szentés Sámuel, aki már úgy lett esperes, hogy a lelkészi teendőit sem volt képes ellátni, a kor szokása szerint azonban a seniori szék megürülése alkalmával az esperes helyettesét, a főjegyzőt illet megválasztani, ezt a pozíciót pedig Szentés töltötte be.³⁴ Viszonylag egyenetlenül ugyan, ám mégis megfigyelhető az a tendencia, hogy a század második felében mind a négy egyházmegyében egyre fiatalabb jelölteket választottak meg esperesnek.

A korszakban megválasztott esperesek átlagosan valamivel kevesebb, mint egy évtizeden át (9,6 év) töltötték be az egyházmegye vezetői tisztségét. Tucatnyi esetben öt vagy annál is kevesebb esztendőig tartott csupán az esperesi szolgálat, és ebben a korai elhalálozás mellett szerepet játszhatott a politika is: az 1848-ban népképviselői úton megválasztott és a szabadságharcot támogató heves-nagykunsági esperes, Kocsa István kényszerűen mondott le a hivataláról már a következő évben, 1849-ben.³⁵ A húszéves szolgálati időt mindössze hárman érték el, egyetlen, kirívó esetben pedig negyvenegy évig szolgált az illető esperesként: Dávidházy Jánost 1879-ben választották meg a Debreceni Egyházmegye esperesének, és ő haláláig, 1920-ig viselte ezt az egyházkormányzói hivatalt.

Az esperesi hivatal a korszakban nem volt állandó helyhez kötve, így az esperesi székhely megegyezett a tisztség éppen aktuális betöltőjének lelkipásztori

³³ Szász 2021b: 112–113.

³⁴ Tóth 1942: I. 268–269.

³⁵ Tóth 1942: I. 269–270; Erdélyi 1861.

szolgálati helyével. A megválasztott esperesek szolgálati helyeit megvizsgálva több esetben egyértelműen kirajzolódik, hogy mely tekintélyesebb, a *tractus*ban komolyabb súllyal szereplő eklézsia lelkészeit választották meg a leggyakrabban az esperes tisztségére. Debrecen egyértelmű dominanciájával magyarázható, hogy a Debreceni Egyházmegye tizenhárom esperese közül megválasztásukkor nyolcan is a cívisváros lelképásztorai voltak. Az évszázad során egy-egy esperest adott még Hajdúbagos, Derecske, Berettyóújfalu, Vértes és Kaba. Ebben az egyházmegyében 1848 előtt két alkalommal fordult elő, hogy nem Debrecen adta az esperest, viszont az egész korszakban csak egy esetben követte egymást közvetlenül két Debrecenen kívül szolgáló esperes. A cívisvároson kívül szolgáló esperesek közül hárman kiterjedt lelkészdinasztiák (Komáromi Sülye, Soltész és Dávidházy) tagjai voltak, a másik két esetben viszont a lelkészek személyes kvalitásain kívül semmilyen meghatározó tényezőt sem sikerült feltárni, mely különösebben indokolta volna a megválasztásukat. Az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegyében a kilenc esperes közül hatan szolgáltak Hajdúböszörményben, ketten Püspökladányban, egy pedig hajdúhadházi lelkész volt megválasztása idején. Ilyen egyértelmű dominancia a Békés-Bánáti és a Heves-Nagykunsági Egyházmegyében sem figyelhető meg. Az előbbi *tractus*ban Szentés négy alkalommal, Hódmezővásárhely három esetben, Békés és Öcsöd kétszer, míg Köröstarcsa és Gyula egyszer-számra tűnik fel. Az utóbbi egyházmegyében Túrkeve és Karcag három-három alkalommal, Mezőtúr kétszer, Kisújszállás, Kenderes, Kunmadaras és Kunhegyes pedig egyetlen esetben adott esperest az egyházmegyének. Fontos megjegyezni, hogy az esperesválasztás tekintetében egyházmegyénként eltérő szokásokkal számolhatunk. Korszakunkban egyedül a Békés-Bánáti Egyházmegyében látjuk végig töretlenül azt a mintázatot, mely szerint az esperesválasztás alkalmával minden esetben a korábbi esperes helyettesét, a főjegyzőt részesítették előnyben. A Heves-Nagykunsági Egyházmegyében 1848 előtt ezt az elvet annyira komolyan vették, hogy egy olyan idős lelképásztort választottak meg, aki egészségi állapota miatt korábban már lemondott a lelkészi állásáról, ám főjegyzői hivatalát megtartotta.³⁶ Ugyanebben a *tractus*ban azonban az 1848-as forradalom ezt a hagyományt is megváltoztatta. Az ekkor választott esperes, majd a püspök által később a helyére kinevezett utódja sem volt korábban főjegyző. A század második felében pedig már nem elevenítették fel újra a régi szokást.

Származás

Elsőként fontos vetni egy pillantást az esperesek földrajzi értelemben vett származására, a születési helyek vizsgálata révén. A vizsgált 47 személy mindegyikének esetében legalább valószínűsíthető a születési hely: 14-en (30%) születtek a történelmi Tiszántúli Egyházkerület területén kívül, Pest és Fejér, illetve Veszprém, Komárom és Somogy vármegyékben, valamint ketten a Tiszántúli Egyházkerület

³⁶ Tóth 1942: I. 268–269.

határához közel eső erdélyi és tiszáninneri területen látták meg a napvilágot. Mindebből szépen kirajzolódik a Debreceni Református Kollégium vonzaskörzete, amely a Tiszántúlon kívül éppen a fentebb említett vármegyékben, a Dunamelléken és a Dunántúl bizonyos részein, valamint a Partiumban érvényesült még valamelyes erővel, ám Erdélyben és a tiszáninneri területen csupán elenyésző módon.³⁷ Fontos még megemlíteni, hogy majdnem minden negyedik esperes (11 eset, 23,4%) a később a felügyeletére bízott egyházmegye területén született. Az életpálya szempontjából tehát a szellemi központokhoz, a „kultúrrégiókhoz” vagy „felekezeti-művelődési” alakzathoz való viszonyon túl a szűkebb pátria, az egyházmegyei közeg, annak kapcsolatrendszere is meghatározó volt, s bizonyos értelemben kijelölte a lelkészi pályára készülők mozgásterét.³⁸ A származás kérdéskörének másik vetülete, a társadalmi beágyazottság, a szülők és a család jogállása, a rendi, illetve a polgárivá alakuló társadalomban elfoglalt pozíciója már jóval összetettebb kérdés, és e téren a források sem mindig nyújtanak a számunkra egyértelmű útmutatást. Az alábbiakban a rendi szemlélet számára döntő fontosságú nemesi származás kérdését, illetve az apai foglalkozást vizsgáljuk meg.

A lelkészek nemesi jogállásának kérdésköre régóta foglalkoztatja a kutatókat. A Bethlen Gábor által a 17. század elején adott, jogtörténeti kuriózumként is értelmezhető, a lelkészi hivatáshoz kötött nemesítés talán éppen a tiszántúli részekben, elsősorban a Partiumban volt a leginkább élő hagyomány.³⁹ Közismert az is, hogy a türelmi rendeletet megelőző időszakban a gyakran üldözött egyházközségek számára fontos volt, hogy a lelképásztor lehetőleg személyében is szabad, nemesi jogállású legyen,⁴⁰ ez a tendencia pedig a 18. század második felében találkozott több elszegényedő kismemesi, armalista família családi stratégiájával, mely akár az egyházi hivatalviselésben is látta a felemelkedés, de legalábbis a státusz megőrzésének lehetőségét.⁴¹ A türelmi rendeletet követően pedig azt a tendenciát figyelhetjük meg, hogy egyrészt a honorácior-értelmiségi réteg nemtelen tagjai törekedtek a maguk és leszármazottaik számára megszerezni vagy igazolni a nemesi jogállást,⁴² másrészt pedig a honoráciorok bizonyos előjogok birtokába is kerültek, függetlenül nemesi származásuktól.⁴³ A dualizmus korától fokozatosan a társadalmi presztízs elnyerésének eszközévé silányuló nemesség vesztett ugyan jelentőségéből, de még évtizedeken keresztül fontos tényező volt a közélet területén mozgó, a ranglétrán emelkedni kívánó lelkészek számára.

³⁷ Rác 1995: 31–34.

³⁸ Ugrai 2022b.

³⁹ Tonk 2000; Dáné 2014; Szabadi 2014.

⁴⁰ Mályusz 2006: 26–34.

⁴¹ Kosáry 1987: 144–147.

⁴² Kis János dunántúli evangélikus szuperintendens írta le visszaemlékezéseiben, hogy a 19. század eleji közfelfogás szerint az egyházkerület élén csak nemes származású püspök állhat. Ugyan őt ennek ellenére is megválasztották, de később mégis kérvényezte a maga számára az armalist. Orosz 1985: 946.

⁴³ Heckenast 1989: 432–435; Hudi 2006: 42, 62.

Az általunk vizsgált negyvenhét esperes közül huszonegy főnek (44,6%) bizonyítható a nemesi jogállása, míg a többiek esetében vagy biztosan tudjuk, hogy nem voltak nemesek, vagy pedig a forrásainkból az nem derül ki. Fontos megjegyezni, hogy egyházmegyénként eltérőek az arányok. Az igencsak exponált Debreceni Egyházmegyében a 13 esperes közül 8 fő bizonyosan nemes származású, míg a többi *tractus*-ban az arányuk jóval 50% alatt van. A Debreceni Egyházmegyében az esperesek általában nem a lelkészek nemesi jogállására hivatkoztak, hanem családjuk korábbi kiváltságolására, és 1848 előtt csak egyetlen esetben nem tudjuk bizonyítani az illető családjának nemességét, értelemszerűen tehát a nemtelenek többsége a század második felében lett esperes.⁴⁴ A forrásadottságok sajátossága miatt kijelenthető, hogy a nemesek valós aránya feltehetően még magasabb is lehet. Jó ideig a kutatás úgy vélte, hogy Kiss Bálint szentesi lelkész és békési esperes közrendű szülők gyermeke volt, hiszen Kiss még önéletrajzában is hallgatott nemesi származásáról, és csak legutóbb derült ki, hogy a reformkorban igazolt nemességgel rendelkezett.⁴⁵ Összességében ez a majdnem 50%-os arány kifejezetten magasnak mondható. Rácz István számításai szerint a Debreceni Református Kollégiumban 1829 és 1848 között szubszkribált, azaz beiratkozott mintegy 3000 főiskolai hallgató közül csak 15,5%-nyi a nemesi származású.⁴⁶ Az országos arányoknál (kb. 5%) ugyan ez is háromszor magasabb, ám azt látjuk, hogy az esperesek között még ennél is nagyobb arányban találunk nemesi jogállásút. Mindez azt bizonyítja, hogy az egyházi felsővezetés, a lelkészi elit körében, ha nem is kötelező, de mégis elvárt volt az illető nemesi jogállása.⁴⁷ Amennyiben viszont az apa foglalkozását szeretnénk megvizsgálni, már a források szintjén is nehézségekbe ütközünk az alkalmazott terminológia, a sokféle, néha nehezen értelmezhető meghatározás okán. Az összes esperes közül 16 (34%), tehát minden harmadik származott lelkészcsaládból. Azokat is ebbe a kategóriába vettük, akiknek az édesapja ugyan nem volt lelkész, de akár leányágon, akár apai ágon a felmenők között több lelkész is található.⁴⁸ Többen olyan kiterjedt, évszázados múltú – nem melleleg nemesi – lelkészcsalád sarjai voltak, mint a Komáromi Sülye, a Dávidházy, a Soltész vagy a Pápay família. Érdemes megjegyezni, hogy a Debreceni Egyházmegye ebben az esetben is kivételt képez: az itt szolgált 13 esperes közül 8 származott „ároni házból”, a maradék nyolc eset tehát a többi

⁴⁴ A Dávidházy család őse 1583-ban még őrségi katonaként érdemelte ki a nemességet, a Szikszai 1643-ban, a Földváry család 1628-ban, Diószegi Sámuel őse pedig 1690-ben kapott armálist.

⁴⁵ Labádi 2014.

⁴⁶ Rácz 1995: 35–37.

⁴⁷ A kisenemesség és a református egyház kapcsolatáról a hétszilvafás nemesi mentalitás egyházi lecsapódására nézve lásd: Kósa 2012: 164–178.

⁴⁸ Négy esetben láttuk ezt indokoltnak: Komáromi Sülye Pál kiterjedt lelkészcsalád sarja, feltehetően édesapja is lelképásztor volt, ám erre nézve nem áll rendelkezésre adat. Szoboszlai Pap István anyai ágon lelkészi családból származott, nagybátyja, Sárvári Pál a Debreceni Református Kollégium professzora volt. Benedek Lajos apja ugyan falusi jegyző volt, ám korai árvasága miatt Lajost a távolabbi rokon, Benedek Mihály, debreceni lelkész, későbbi szuperintendens nevelte fel. Székely Károly felmenői között ugyanazon egyházmegye (Heves-Nagykunsági) korábbi esperesét, Szondi Györgyöt találjuk meg.

három egyházmegyéből adódik össze. Az összes esperesnél a felmenők között öt esetben találunk tanítót vagy kántort, 2-2-nél mérnököt és jegyzőt, valamint egyenél egy orvost. A lelkészekkel együtt a honorácior/értelmiségi kategóriába 27-en esnek bele (57,4%), rajtuk kívül három iparost (6,4%), illetve 9 „egyszerű földműves”, „plebejus” vagy „közrendű” szülőt találunk. Egy-egy alkalommal találunk „*hospes*” vagy „nemes földműves” megjelölést. Hét esetben pedig nincs adat a felmenők foglalkozására nézve. Az utóbbi kategóriák az egyházmegyék között viszonylag arányosan oszlanak meg, vagyis a Debreceni Egyházmegyében is találunk olyan esperest, aki közrendű szülők gyermekeként látta meg a napvilágot. Csohány János számításai szerint – feltehetően kizárólag az apa foglalkozását vizsgálva – a 19. század második felében a Debrecenben hittanhallgatónak beiratkozók között 23,7% bírt lelkészi vagy tanítói családi háttérrel, ami a 20. század első évtizedére enyhén, 32,7%-ra emelkedett.⁴⁹ Ezekhez az adatokhoz képest az esperesek között a lelkészi-tanítói származással bírók aránya 44,7%, ami még akkor is nagyobb számot mutat, ha a négy leányágon prédikátori származású esperest levonjuk belőle (36,1%). Így megállapíthatjuk, hogy a tiszántúli esperesek nagyobb arányban kapcsolódnak a „felekezeti-művelődési alakzat” értelmiségi bázisához. Ez az adat szinte százalékra pontosan megegyezik az azonos időszakban szolgáló háromszéki esperesekkel kapcsolatos eredménnyel, ahol is a felmenők között 43%-ban képviseltette magát a lelkészi-tanári réteg.⁵⁰

Összességében elmondható, hogy az esperesek többsége értelmiségi családból származott, és kifejezetten magas közöttük a lelkészcsaládokból érkezők aránya. Az egyházi ranglétra felsőbb fokán tehát nagyobb arányban voltak jelen az egyházhoz köthető értelmiségiek – a lelkészek, tanárok és tanítók gyermekei –, mint a lelkészi hivatás kapujában, a képzés legelején. Mindez áttételesen arra enged következtetni, hogy a ranglétrán történő emelkedésben fontos előfeltétel, segítő tényező volt a lelkészi háttér, az életpálya kiteljesedése során a lelkészekből álló rokonság, a tanárokból, tanítókból álló atyafiság révén kiépült kapcsolatrendszer lényeges tényezőnek számított. Mindemellett mégis hangsúlyozni kell, hogy még a magasabb egyházi vezető réteg is nyitott volt a jobbágy származású tehetséges és törekvő lelkészek előtt, akik nagy számban voltak jelen ebben a rétegben.

Iskoláztatás

A vizsgálat során az iskoláztatás kapcsán három szempontot szükséges érvényesíteni. Elsőként a közép- és főiskolai képzés helyszínét vizsgáltuk, majd pedig az életpályára is kiható, a protestáns kollégiumi rendszerben több szempontból is fontosnak bizonyuló diákönkormányzati tisztségek előfordulását. Végezetül azt vettük nagytáv alá, hogy az életutakban megjelenik-e a hazai oktatási *curriculum* mintegy kiegészítéseként a peregrináció, a külföldi egyetemjárás.

⁴⁹ Csohány 1988: 287–289.

⁵⁰ Tóth 2015: 34.

A korábban a protestáns „kultúrrégiókról”, illetve „felekezeti-kulturális” tömbökről mondtak alapján egyáltalán nem meglepő, hogy míg a tiszántúli esperesi kar tagjai a középiskolájukat tekintve nagyon változatos képet mutatnak, gyakran másik egyházkerületben található képzési helyeken is megfordultak legalább egy-két évre (pl. Komárom, Miskolc, Kassa, Kolozsvár, Késmárk, illetve Kisújszállás, Hódmezővásárhely, Mezőtúr stb.), addig a teológiai főiskolai képzés színtere kivétel nélkül, tehát mind a 47 esetben Debrecen volt. Ugrai János a Tiszáninneri Egyházkerület lelkészi karát vizsgálva ütközött hasonlóan merev keretekbe: az általa számba vett lelkészeknek csupán alig 1%-a végzett másik egyházkerülethez tartozó teológiai főiskolán.⁵¹ Mindez azt jelenti, hogy elviekben bármely magyarországi teológiai akadémián megszerzett lelkészi képesítés országos érvényességgel bírt, a gyakorlatban azonban földrajzi értelemben mégis a zárt határú „kultúrrégiók” határozták meg a végzett lelkészek mozgásterét.

A református lelkészképzés a tógátusok – azaz az iskola törvényeit aláíró, későbbi főiskolai hallgatók – számára a képzés ideje alatt is lehetőséget adott a kiválóság bizonyítására, a kollégiumok pedig támogathatták a legkiválóbbak előmenetelét, a számukra létrehozott alapítványok segítségével. A kollégiumi közösségen belül választott és kinevezett pozíciók nyújtottak lehetőséget arra, hogy a diákok egyrészt anyagi támogatáshoz jussanak, másrészt pedig oktatói-nevelői tapasztalatot szerezzenek az évszázados presztízsű diákönkormányzati tisztségek betöltése révén. A képzés a 19. század első, de bizonyos korlátokkal még a második felében is nagyban támaszkodott az idősebb diákok aktív segédletére, akik segédtanárként (*praeceptor*) vettek részt alsóbb osztályok, diákcsoportok vagy egyes tanítványok oktatásában. Emellett pedig a diákönkormányzat két választott vezetőjét, a *seniort* és helyettesét, a *contrascribát* is komoly anyagi ellentételezés illette meg, cserébe sokrétű feladataikért. A *seniorok* hivatali idejük lejárta után a kollégium támogatásával juthattak el külföldi egyetemekre, ami a későbbi életpálya szempontjából kulcsmomentumnak számított. Nem véletlenül írta róluk Balogh Ferenc, a 19. század második felében tanító debreceni professzor: „ezekből kerültek ki jórészen a főiskola és vidéki iskolák tanárai, némelyik püspökké lett, esperessé, neves íróvá, tudóssá, mások orvos tudorokká.”⁵²

Az általunk vizsgált 47 esperesi életrajzban 14 (29,8%) olyan eset található, amikor valaki korábban a kollégium *seniora* volt, és még legalább 8 esetben *praeceptor* vagy pedig szintén anyagilag dotált könyvtáros. Összesen tehát legalább 22 (46,8%) életútban játszott szerepet valamiféle diáktisztség betöltése. Mindez azt is bizonyítja, hogy az esperesi kar tagjai már diákkorukban is kitűntek a többiek közül, diáktársaik, illetve professzoraik is megbízhatónak és kötelességtudónak tartották őket. Fontos látni, hogy a szerény anyagi körülmények miatt több esetben is ezek a tisztségek biztosították a tanulás további folytatásának egyetlen lehetőségét. Baltazár Dezsőről tudjuk, hogy édesapja korai halála után számára

⁵¹ Ugrai 2022a: 10.

⁵² Balogh 1904: 176.

csak a professzorai által kiközvetített magántanítványok, illetve a diáktársak megbízásából elnyert könyvtárosi pozícióért kapott anyagi támogatás tette lehetővé a teológiai képzés elvégzését.⁵³ Ugyan a *seniorok* között több lelkészgyermeket is találunk, ám legalább öten „egyszerű szülők” leszármazottai voltak, található köztük egy falusi rektortanító és egy iparos gyermeke is. Érdemes megjegyezni, hogy a két, később szuperintendenssé választott esperes – Szoboszlai Pap István és Révész Bálint –, akik ráadásul nem is „ároni házból” érkeztek, korábban szintén betöltötték a *seniori* hivatalt. Összességében talán elmondhatjuk, hogy a diáktisztségek kaput nyitottak a tehetséges, de nem annyira tehető diákok számára ahhoz, hogy tanulmányaikat folytathassák, később akár külföldön is. Úgy tűnik, hogy a választott vagy kinevezett diáktisztségek megszerzése, ha nem is biztos, de legalábbis valószínűsíthető indikátora volt annak, hogy a későbbiekben az illető az egyházi ranglétra valamely magasabb posztját fogja betölteni. Mindez már csupán azért is helytálló megállapításnak tűnik, mivel a *seniori* hivatallal járó, külföldi ösztöndíjra lehetőséget nyújtó támogatás a lelkészi életpálya következő fontos lépcsőjéhez vezetett el.⁵⁴

A peregrináció a reformáció korától kezdve szinte elengedhetetlen eleme volt a protestáns értelmiség, kifejezetten pedig a lelkészek képzési rendjének. A külföldi egyetemjáráshoz szükséges rendkívüli anyagi áldozatokra a protestáns közösség a legnehezebb időszakokban is képes volt, arról lemondani semmilyen körülmények között nem akart. A lehetőség azonban nem volt széles körben elérhető: azok tanulhattak külföldön, akik vagy saját erőből tudták fedezni annak költségeit, vagy diáktisztségeik révén kaptak ösztöndíjat, esetleg valamely kisebb iskola, partikula rektoraként tevékenykedtek két-három évig, és ezalatt összegyűjtötték a tanulmányúthoz szükséges pénzeszeget.⁵⁵ A külföldi tanulmányúton való részvétel ugyan számos áldozattal járt, korszakunkban azonban szinte elvárásként jelent meg a magasabb egyházi pozíciók elnyeréséhez.⁵⁶

A vizsgálat alá vont 47 esperes közül 32-en (68%) bizonyosan tanultak valamelyik külföldi egyetemen. Négy esetben az illető megpróbált eljutni külföldre, de politikai okokból nem engedték őket Bécsnél tovább – a 19. században több időszakban is volt erre példa. Egy esperes csupán „német szóra” jutott ki, tehát a történelmi Magyarország valamely német anyanyelvű településén töltött el hosszabb-rövidebb időt.⁵⁷ Kilenc esetben pedig nem találtunk adatot, bár elképzelhető, hogy a peregrináció valamely formája (Bécs és környéke, vagy a „német szóra” menetel) mégiscsak megtörtént. A bizonyosan külföldet járt esperesek több mint kétharmados aránya mutatja, hogy az egyházi ranglétra magasabb fokain előnyt jelentett a külföldi tanulmányok folytatása, sőt, valamilyen szinten el is várták azt. Ugrai Jánosnak a 19. század első évtizedeire vonatkozó tiszánineni vizsgálati azt

⁵³ Szász 2021b: 58–60.

⁵⁴ Tóth 1988: 83–85; Csohány 1988: 279–285.

⁵⁵ Rác 1992: 133–142.

⁵⁶ Brandt 1997.

⁵⁷ Horvay 1937; Kovács T. 2008: 74–77.

mutatják, hogy a lelkészi karnak nagyjából 40%-a folytatott külföldi tanulmányokat, a tiszántúli esperesek körében ez az arány érezhetően magasabb.⁵⁸ Ugyancsak nagyobb ez az arány a háromszéki esperesek között mért adatnál is, akik mintegy egyharmadánál (32%) mutatható ki a peregrináció ténye.⁵⁹

Házasodás

A házasságkötés egy annyira zárt szakmai közösségben, mint amilyen a református lelkészi kar volt ebben az időszakban, kiemelten fontos állomása az életpályának. A jól kiválasztott társsal kötött házasság mintegy kijelölte az annyira már nem is fiatal – hiszen az esküvőre a teológiai akadémia, a rektori szolgálat és a peregrináció után, harmincéves kor körül kerülhetett sor – lelkipásztor helyét a lokális kapcsolatrendszerben, a lelkészi kar hierarchiáján belül, illetve döntően befolyásolta a jövőbeli előmenetelt is. Ezen túl fontos hangsúlyozni, hogy a lelkész felesége, a „papné” feladatköre szinte saját jogon is hivatássá vált.⁶⁰ A lelkészek majdnem ugyanannyi alkalommal kaptak dorgálást az egyházmegyei vezetéstől a feleségük, mint önmaguk miatt. A lelkészfeleségekkel szemben ugyanis nagyon komoly erkölcsi, kulturális és hitbéli elvárásokat támasztott mind a lokális közösség, mind pedig a közegyház. Nem véletlen, hogy számos írás, könyv érintkezett a papnék kötelességeiről. A lelkipásztor párválasztása tehát döntő súllyal esett a latba a lelkészi pályán.⁶¹ A korábbi kutatások általában ráerősítettek arra az előfeltevésre, hogy mind a kapcsolatépítés, mind pedig a papné hivatása szempontjából a lelkészek számára a legideálisabb választás az volt, ha egy másik lelkész lányát vették feleségül.⁶² A negyvenhét esperes közül sajnos 21 esetben nem ismerjük a házastárs családi hátterét, a maradék huszonhatban viszont rendelkezünk ezzel az információval. Tíz esperes felesége származott lelkészcsaládból, ez az összes 21,2%-a, az ismert családi hátterű feleségek 38,4%-a. Érdekes megjegyezni, hogy nem is akármilyen családkról van szó. Két esetben az illető a lelkészi hivatalban szolgáló elődjének a lányát vette el,⁶³ három esetben a későbbi *tractualis senior* egy-egy kiterjedt, espereseket is adó lelkészcsaládba házasodott be, illetve egy esetben az éppen aktuális esperes lányára esett az ifjú lelkipásztor válassztása. Igazán érdekes ellenben látni azt, amikor a fiatal, pályájuk elején álló, de sok szempontból kiemelkedő képzettségű és származású későbbi esperesek feleségei a világi elitből érkeztek, így elősegítve a férj társadalmi emelkedését. Hat esetben látjuk (az összes 12,7%-a, az ismert esetek 23%-a), hogy a későbbi

⁵⁸ Ugrai 2003: 220–223.

⁵⁹ Tóth 2015: 36–37.

⁶⁰ Tóth 1806: II. 55–59; Sárai Szabó 2010: 75–89.

⁶¹ Szász 2013: 184–189.

⁶² Szász 2011b: 428–429.

⁶³ Benedek Lajos hajdúböszörményi rektori, majd segédlelkészi szolgálata idején vette feleségül principálisa lányát, míg Hajnal Ábel makói tanári szolgálata alatt vette feleségül a békési lelkész, Sipos József lányát, és csak ezután került apósa gyülekezetébe előbb tanárnak, később lelkipásztornak. Nyakas 2000: 210; Csécsi 1883.

esperesek nemes származású földbirtokosok lányait vették feleségül, ebből két esetben kifejezetten előkelő származású – bár ekkorra már elszegényedett – erdélyi nemesi családok, a Barcsay és a Bélyd nemzetségek egyik leszármazottjával kötöttek házasságot.⁶⁴ A maradék négy esetből háromnál – ahol megállapítható az esperes származása – azt látjuk, hogy az értelmiségi, polgári háttérből (két mérnök, illetve egy debreceni könyvkötőmester édesapa) érkező, feltörekvő lelkészeknek sikerült nemesi származású feleséget találni. A következő nagyobb csoport a különféle értelmiségiek (gyakran maguk is nemesek) csoportja. Itt elég változatos képet találunk, hiszen a későbbi esperesek apópai között van ügyvéd, orvos, debreceni kollégiumi professzor, ugyancsak debreceni főügyész és tanító is, összesen heten (az összes 15%-a, az ismert adatok 26%-a) esnek ebbe a kategóriába. Találunk még egy debreceni nagykereskedőt, illetve egy gőzmalmot működtető vállalkozót, egy-egy debreceni és kecskeméti polgárt (egyebet nem tudunk róluk) és végül egyetlen „földműves” megjelölésűt. Fontos ellenben megjegyezni, hogy azon esetek alapján, amikor az esperes és felesége származását is ismerjük, és az esperes alsóbb társadalmi rétegekből érkezik, a házasságkötés pillanatában még nem látunk komolyabb emelkedést. Két jobbágy származású esperes lelkészlányt vett feleségül, egyikük pedig városi tanító lányát, a juhászok leszármazottjaként országos karriert befutó Kiss Ferenc pedig egyszerű földműves családba nősült be. Izgalmas kivétel a bárándi katolikus *hospes* családban született, felnőttként áttért Lévai Bálint esete, aki Vecsey János tiszántúli püspök unokáját vehette feleségül. Mind Kiss, mind pedig Lévai külföldi egyetemet járt, tehetséges lelkész volt, ám pályájuk emelkedését mégis egy-egy tekintélyes barátoknak köszönhatték: Kiss Baltázár Dezsőnek, Lévai pedig Ercsei Dánielnek.⁶⁵

Összességében azt látjuk, hogy amíg az esperesi poszt – csakúgy, mint a református lelkészi kar egésze – nyitott volt az alsóbb társadalmi rétegek számára, addig az ígéretes pálya előtt álló, egyetemi tanulmányaikat befejező fiatal lelképásztorok is csak a megfelelő származás esetén bizonyultak alkalmas házas társnak a tiszántúli városi polgárok, tekintélyes honoráciorok, értelmiségiek, vagy akár egy-egy elszegényedett főnemesi család leányai számára. Az ilyen származású lelképásztorok is csak kivételes esetben választottak maguknak jobbágy, földműves leszármazottat házas társnak. Egy jelentős részük pedig maga is parókiában felnőtt feleséget keresett.

⁶⁴ Székely Károly kunhegyesi lelképásztor, aki maga is évszázados nemesi család sarja és kiterjedt lelkészdinasztiákkal állt rokonságban, Barcsay István debreceni tanácsos, az erdélyi Barcsay család leszármazottjának a lányát, Janette-et vette feleségül. Domby Lajos, aki szintén nemes származású lelkészdinasztia sarja, esperes fiaként nagyváradi, majd gyulai lelkész volt, az ozoni Bélyd Máriát vette feleségül. Győri 1891; Kósa 2008: 188.

⁶⁵ Szász 2021b: 31, 52; Tóth 1942: I. 264–266.

A gyermekek sorsa

Az alábbiakban megkíséreljük az esperesek ismert gyermekeinek sorsán keresztül megragadni, hogy a következő generáció milyen pályákon helyezkedett el, illetve a leányok hogyan, milyen társadalmi státuszban lévő férfakkal kötöttek házasságot.

Az esperesek fiúgyermekai közül 61-nek sikerült valamelyes pontossággal követni az életútját. Közülük 23-an (37,7%) lettek maguk is lelkipásztorok, nyolcan (13,1%) pedig tanári (a skála széles a kisvárosi tanítótól a kollégiumi professzorig) pályát választottak. Összesen tehát minden második (50,8%) fiúgyermek maradt hivatását tekintve a tiszántúli református kultúrrégió erősítésében és fejlesztésében érdekelt értelmiségi pályán. Kifejezetten nagyarányúnak tekinthető a lelkészi hivatás továbbörökítése is, mely időben is egyenletesen oszlik el: mind korszakunk elején, mind pedig a századforduló környékén jellemző a lelkészi hivatás választása a fiúgyermekek között. Mindez részben cáfolni látszik azokat a kortárs percepciókat, melyek szerint az 1880-as évektől kezdve a lelkészek gyermekei már nem szívesen választották pályául az atyai hivatást.⁶⁶ A társadalmi ranglétrán történő fokozatos emelkedés tehát kimutatható a lelkészi generációk sorában, de mintha a tiszántúli esperesek körében a lelkészi hivatást választó fiúgyermek aránya magasabb lenne, mint azt a korabeli percepció alapján sejtethetnénk – ezt támasztja alá a háromszéki párhuzammal történő összevetés is.⁶⁷ Fontos kiemelni, hogy az esperesek gyermekei között már nagy számban találjuk meg a független értelmiségi pálya képviselőit – kiemelkedően sok jogászt, főképp ügyvédet (12), valamint orvosokat (4) és mérnököket (3), összesen 19 főt (31,1%). Az utolsó nagyobb csoport a vármegyei és városi hivatalnokok, illetve tisztviselők (pl. MÁV-alkalmazottak) köre (6 fő, 9,8%), akik szintén széles skálán mozognak, az alsó-középszintű beosztástól egészen a magas tisztségekig találunk példákat. A lelkészcsaládokból – a korábbi kutatások eredményeivel összhangban – ebben az esetben sem látunk jelentős számban katonai pályára lépőket (jelen esetben 1 fő). Találunk egy festőt és egy kereskedőt, földműveléssel foglalkozót vagy iparost viszont egyetlen esetben sem.

A leánygyermekek körében 42 esetben tudtuk beazonosítani a férj hivatását. Az esperesek lányai közül 21-en (50%) választottak maguknak lelkészt férjnek, négyen pedig kántort, tanárt vagy tanítót. Összesen tehát a leányok 59,5%-a egyházi hivatalviselőhöz ment férjhez. Kisebb arányban, de jellemző a független értelmiségi pályák jelenléte, hiszen 3 orvost (7,1%) és 4 ügyvédet/jogászt (9,5%) találunk az esperesek vejei között. A következő nagyobb csoportot a birtokosréteg jelentette, 5 fővel (11,9%). Végül pedig még 3 városi polgár és 1-1 jegyző, illetve vármegyei hivatalnok (főpénztárnok) is feltűnik a férjek között. Fontos észrevenni, hogy a lelkészférjek impozáns aránya mögött az időbeli eloszlás egyértelműen hanyatló tendenciát mutat. A 19. század második felében született leányok esetében csupán két

⁶⁶ Szász 2021a: 204–206.

⁶⁷ Tóth 2015: 38–41.

esetben látunk lelkészt a férjek között, míg ugyanerre a század első felében jóval nagyobb arányban találunk példát (31 esetből 19 alkalommal, azaz 61%-ban). Ebben az esetben mindez megerősíti a kortárs tapasztalatot, hiszen sokan panaszkodtak arra, hogy a lelkészek sem feltétlenül keresnek lelkészlányokat maguknak, inkább gazdagabb parasztlányokat választanak, illetve a lelkészek leányai sem ragaszkodnak hozzá, hogy egész életüket egy parókián töltsék el.⁶⁸

* * *

Tanulmányunkban a 19. századi református egyházi elit profilját kívántuk felvázolni társadalomtörténeti módszerek és megközelítések segítségével. A kiválasztott egyházmegyék esperesi életútjai bizonyították, hogy az egyházi elit a társadalmi mobilitás szempontjából nyitott volt, tehát a tehetségesek és szerencsések számára nem csupán a lelkészi kar, hanem az elit kapui is megnyílhattak. Ugyanakkor viszont a nemesi származás, a lelkészcsaládok gyakran évszázados kapcsolati tőkéje mind-mind olyan tényezők voltak, amelyek hiánya még a lelkészi karon belüli felemelkedésnek is gátat vethetett. Az életutak tanulságai közé tartozik azonban, hogy a kiemelkedő képzettség – mely sokszor természetesen az anyagi lehetőségeken is múlt – talán még fontosabb tényező volt, mint a kortársak által számtalanszor ostromozott kapcsolatrendszer és a rokoni szálak. A református lelkészi kar nyitottsága a felemelkedni vágyók felé talán ebben a tényezőben mutatkozik meg a leginkább. A dolgozat második felében pedig láthattuk, hogy az esperesek körében ugyan jelentős a lelkészi vagy tanári pályát választó, és így erősebb szálakkal az egyházi intézményrendszeren belül maradó gyermekek száma, ám a lelkészi pálya akár egyetlen generáció alatt kaput nyithatott a nagyobb társadalmi presztízsű, komolyabb anyagi megbecsültséggel bíró, független értelmiségi pályák felé is. A lánygyermekek ellenben – főképp a század első felében – magasabb arányban választottak lelkészi, tanári hivatású házastársat, ezzel is segítve a protestáns lelkészcsaládok fennmaradását, egyszersmind pedig betöltve a papnék azon feladatait a parókián, melyeket vallási, szociális, társadalmi és kulturális elvárások írtak elő nekik.

FORRÁSOK

Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (TtREL)

I. 6. 3. d. Baltazár-emlékkönyv iratai.

I. 27. c. 243. Dávidházy család levelesládája.

I. 27. d. Pápay Imre iratai.

I. 28. a. Alsószabolcs-Hajdúvidéki Egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyvei.

I. 29. a. Békés-Bánáti Egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyvei.

I. 29. c. Békés-Bánáti Egyházmegye. Esperes által külön kezelt iratok.

I. 29. i. Békés-Bánáti Egyházmegye. Egyházközségek iratai.

⁶⁸ Szász 2021a: 204–209.

I. 99. c. Debreceni egyházközség iratai.

166. i. Benedek Lajos iratai.

Dorogi Lajos 1906: *Dorogi Lajos emlékezete*. Debrecen.

Dömény József 1882: *Zsinati emlékkönyv a Magyarországi Reformált Egyház 1881. október 31–november 24-ig Debreczenben tartott országos zsinatán jelenvoltak életrajzaiból*. Székesfehérvár.

Erdélyi Sándor 1861: Kocsa István halála. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (4.) 49. 1601–1602.

Fáy András 1842: *Óra-Mutató*. Pest.

Gáborjáni Szabó Botond 1999: *A szabadság szent igéi. A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben*. Debrecen.

Győri Lajos 1891: Székely Károly. Nekrológ. *Debreceni Protestáns Lap* (11.) 1–3. 7. 14–15. 22.

Kovács József 1842: Szózat a' reformatusok' egyházmegyei rendszere' ügyében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (1.) 15. 173–174.

Könyves Tóth Mihály 1996: *Emlékirat a Tiszántúli Református Egyházkerület életéről (1855)*. Debrecen.

Némethy Lajos 1871: *Halotti ima és egyházi beszéd, melyet néhai négyesi Nagy József debreczeni ref. lelkész felett 1871. szept. 6. elmondott*. Debrecen.

Pákozdi Lajos 1883: *Halotti beszéd az Alsószabolcs s Hajdúkerületi Ref. Egyházmegye feledhetetlen emlékü esperese, s a H-Böszörményi Ref. Egyház hitbuzgó lelkipásztora, Pápay Imre felett*. Debrecen.

Tóth Ferenc 1806: *Lelki Pásztori gondviselés*. 1–2. kötet. Győr.

Tóth Sámuel (szerk.) 1894: *Egyházi törvények az Evangéliom Szerint Reformált Magyarországi Keresztyén Egyházban*. Budapest.

Az Újság, 1909.

Békés, 1882.

Békés Megyei Hírlap, 1995.

Békésmegyei Közlöny, 1902.

Budapesti Hírlap, 1853–1931.

Debreceni Protestáns Lap, 1881–1926.

Debreczen, 1879.

Egyetértés, 1921.

Hajdúböszörmény és Vidéke, 1922.

Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1804–1831.

Jelenkor, 1840.

Magyar Kurír, 1809–1834.

Nagy-Kunság, 1900–1905.

Pesti Napló, 1865.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1842–1919.

Protestáns Hetilap, 1879.

Protestáns Képes Naptár, 1864.

Szentesi Élet, 2003.

Társalkodó, 1840.
Vásárhelyi Reggeli Újság, 1921.
Vásárhelyi Újság, 1921.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Ferenc 1904: *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*. Debrecen.
- Baráth Béla Levente 2012: *Hegymegi Kiss Áron Tiszántúl millenium kori püspöke. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése*. H. n.
- Barna János – Sümegey Dezső 1998: *Nemes családok Csanád vármegyében*. Budapest.
- Brandt, Juliane 1997: *Auslandsstudien ungarischer Protestanten im 19. Jahrhundert. Hungarológia* (9.) 217–243.
- Csészi Miklós 1883: *Hajnal Ábel emlékezete*. Kecskemét.
- Csohány János 1988: A korszakváltások évszázada (1849–1950). In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Debrecen, 192–300.
- Csorba Dávid 2008: „*A' sovány lelket meg-szépíteni*”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. Debrecen.
- Dáné Veronka 2014: „Hogy összes örökösüket ... mindenki becsülje” Bethlen Gábor protestáns (?) lelkészutód nemesítéséről. In: Dáné Veronka – Szabadi István (szerk.): „*Eklézsiáknak, egyházi szolgálóknak egyetlenegy dajkája*” *Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*. Debrecen, 59–73.
- Fekete Károly (szerk.) 2012: *Kiss Ferenc életműve*. Debrecen.
- Futó Zoltán 1902: *Emlékbeszéd Szabó János Békés-bánati ev. reform. esperes felett*. Szentés.
- Greiffenhagen, Martin (Hg.) 1984: *Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte*. Stuttgart.
- Győry Lajos 1940: A marylaki és nádudvari Győry-család. *Magyar Családtörténeti Szemle* (6.) 5. 104–108.
- Harsányi Pál 1922: *Futó Zoltán emlékezete*. Gyoma.
- Heckenast Gusztáv 1989: A honoráciorok a reformkorban. *Századok* (123.) 3–4. 427–441.
- Hegyí Ádám 2003: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. Budapest.
- Hegyí Ádám 2018: „...*Azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...*” *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*. Debrecen.
- Herpay Gábor 1925: *Nemes családok Debreczenben*. Debrecen.
- Héjja Julianna Erika 2009: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Gyula.
- Horvay Róbert 1937: Német szóra menő debreceni diákok. *Debreceni Szemle* (11.) 5–6. 144–148. 10. 247–251.
- Hudi József 2006: Táblabírák a reformkori vármegyei közéletben. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 39–75.

- Illyés Géza 1932: A református esperes és az egyházmegyei kormányzás a 17. és 18. században. *Református Szemle* (25.) 12. 179–183. 14. 213–218.
- Janz, Oliver 1994: *Bürger besonderer Art. Evangelische Pfarrer in Preußen 1850–1914*. Berlin – New York.
- Kis Bálint 1992: *A Békés-Bánáti Református Egyházmegye története (1836)*. (Közreadják: Gilicze László, Kormos László.) Békéscsaba – Szeged.
- Kosáry Domokos 1987: Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. In: Kosáry Domokos (szerk.): *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Budapest, 138–159.
- Kovács I. Gábor (szerk.) 2014: *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*. (Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 9.) Budapest.
- Kovács I. Gábor (szerk.) 2016: *Sárospatak erőterében. A tiszáninnen szarmazású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása*. (Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 10.) Budapest.
- Kovács I. Gábor 2019: Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje. *Magyar Tudomány* (180.) 6. 804–812.
- Kovács Teofil 2008: *A német nyelv oktatása a Debreceni Református Kollégiumban (1769–1860)*. Debrecen.
- Kósa László 2008: *A gyulai református egyház története*. Gyula.
- Kósa László 2012: „Hét szilvafa árnyékában.” *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben*. Debrecen.
- Köblös József 2016: Exmisszió, ordináció, konsekráció. A lelkészi hivatal elnyerésének lépései a Dunántúli Református Egyházkerületben a XVII–XVIII. században. *Acta Papensia* (16.) 1–2. 63–156. (17.) 1–2. 15–91.
- Köblös József – Kránitz Zsolt (szerk.) 2009: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. 1. kötet. 1526–1760*. Pápa.
- Kránitz Zsolt (szerk.) 2013: „A késő idők emlékezetében éljenek...” *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai, 1943*. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 13.) Pápa.
- Labádi Lajos 2014: Kiss Bálint élete és munkássága (1772–1853). In: Labádi Lajos (szerk.): *Kiss Bálint református lelképásztor élete és munkássága (1773–1853). A Kiss Bálint tudományos emléknap előadásai*. Szentés, 7–22.
- Mályusz Elemér 2006: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Mária-besnyő – Gödöllő.
- Molnár Ambrus 1995: A református egyházszervezet és önkormányzat történeti áttekin-tése. *Theologiai Szemle* (38.) 5. 269–274.
- Nyakas Miklós 2000: *Hajdúböszörmény a múlt időkben. Hajdúböszörmény története*. Hajdúböszörmény.
- Orosz László (szerk.) 1985: *Berzsényi Dániel művei – Kis János emlékezései*. (Magyar remekírók.) Budapest.
- Ötvös László [1997]: *A Debreceni Református Egyházmegye története*. Debrecen.
- Ősz Sándor Előd 2013: *A Görgényi Református Egyházmegye történeti névtára. A kezdetektől 1848-ig*. Budapest.

- Pályi Zsófia Kata 2012: *A Pályi család prédikátori öröksége. Egy református lelkészcsalád nemzedékeinek története*. Pápa.
- Presztóczki Zoltán 2019: *Hódmezővásárhelyi református prédikátorok és lelkipásztorok almanachja*. Hódmezővásárhely.
- Rácz István 1992: A magyarországi protestáns peregrináció szükségyszerűsége és lehetősége. In: Rácz István (szerk.): *Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly születésének 60. évfordulójára*. Debrecen, 133–142.
- Rácz István 1995: *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*. Debrecen.
- Rácz István 2002: *Egyház és társadalom. A debreceni tractus vagyona és gazdálkodása a 18–19. század fordulóján*. Debrecen.
- S. Szabó József 1907: Diószegi Sámuel emlékezete. *Protestáns Szemle* (19.) 3. 137–149.
- Sárai Szabó Katalin 2010: *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig – A belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére*. (Phd-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Schorn-Schütte, Luise 1996: *Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit. Deren Anteil an der Entfaltung frühmoderner Staatlichkeit und Gesellschaft*. Heidelberg.
- Szabadi István 2007: „A reformált vallásnak gyámola és oszlopa”. *A Debrecen-Nagytemplomi Református Egyházközség története*. Debrecen.
- Szabadi István (szerk.) 2013: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*. 1–2. kötet. Debrecen.
- Szabadi István 2014: „Keresik sokan régi leveleiket”. A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban. In: Dáné Veronka – Szabadi István (szerk.): „Eklézsiáknak, egyházi szolgálóknak egyetlenegy dajkája” *Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*. Debrecen, 87–99.
- Szabadi István (szerk.) 2016: *Tiszántúli református lelkész-önéletrajzok, 1942–1944*. 1–2. kötet. (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani 18.) Debrecen – Nagyvárad.
- Szabó Aladár 1927: *Szikszai György élete és munkássága*. Debrecen.
- Szatmári Judit 2015: *A református egyház a neoabszolútizmus éveiben 1849–1860*. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 12.) Budapest.
- Szász Lajos 2011a: Egy több évszázados református „ároni ház”: a Dávidházy család története. *Egyháztörténeti Szemle* (12.) 1. 3–47.
- Szász Lajos 2011b: Lelkészi hivatás és társadalmi mobilitás a Tiszántúli Református Egyházkerületben a 19. század első felében. In: Szávay László (szerk.): „*Vidimus enim stellam eius...*” Konferenciakötet. Budapest, 425–433.
- Szász Lajos 2013: A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben. Adalékok és szempontok egy gyakran zaklatott viszony történetéhez. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 178–195.
- Szász Lajos 2021a: Református „ároni házak” és családi stratégiák. A Barla Szabó, Szondy és Csécsi Nagy családok történetének tanulságai. In: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. (Folcloristica historica 4.) Budapest, 203–220.

- Szász Lajos 2021b: *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége.* (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Szász Lajos 2022: „Családomban a lelkipásztorkodás tradicionális foglalkozás és hivatás.” Református lelkészek családi háttere a 20. század közepén. *Credo* (28.) 3. 16–22.
- Szegedi Károly 1904: *A békési reform. egyházban szolgált lelkipásztorok.* Békés.
- Szentpéteri Géza 2010: *Prédikátoraink. Kisújszállás református lelkipásztorai 1717-től napjainkig.* Kisújszállás.
- Szentpéteri Kun Béla 1948: *A magyarországi református egyház külső rendje.* (Református egyházi könyvtár 24.) Budapest.
- Szeremlei Sámuel 1879: *Szalay István szentesi ref. lelkész s békés-bánati esperes élete.* Szeged.
- Szeremlei József 1927: *A hódmezővásárhelyi református egyház története. Tekintettel az ország és a vidék egyházi állapotára és főbb eseményeire.* Hódmezővásárhely.
- Szögi László 2000: *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919.* Budapest.
- Szögi László 2001: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919.* Budapest.
- Tar Attila 2004: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789.* Budapest.
- Tonk Sándor 2000: Bethlen Gábor címeres nemeslevele a lelkipásztorok utódai számára. In: Somogyi Botond (szerk.): *Cselekvő hit. Emlékkönyv Csiba Kálmán püspöki szolgálatáról.* Kolozsvár, 225–234.
- Tóth Béla 1988: A kollégium története a XVIII. században. In: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története.* Debrecen, 66–150.
- Tóth Dezső 1942: *A Hevesnagyunsági Református Egyházmegye múltja.* 1–2. Debrecen.
- Tóth Levente 2013: *A Sepsí Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig.* Budapest.
- Tóth Levente 2015: Háromszék református egyházi eliteje a 19. században (1800–1914). In: Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Elitek Háromszéken a 19–20. században. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői. Tanulmányok.* Csíkszereda, 32–57.
- Tömösközi Ferenc 2022: *Az Ige erejével. Lelkeszi életrajzok és adattár Gömörtől a keleti határig.* Komárom.
- Ugrai János 2003: Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai. Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből. *Magyar Pedagógia* (103.) 2. 211–218.
- Ugrai János 2004: „Kis világnak világos kis tüköre”. *Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból.* Debrecen.
- Ugrai János 2007: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninnen Református Egyházkerületben. *Korall* (8.) 30. 158–181.
- Ugrai János 2022a: Protestáns lelkészek, tanárok, tanítók. A különválás strukturális feltételeinek körvonalazódása a 19. század első felében. *Aetas* (37.) 1. 5–20.
- Ugrai János 2022b: Protestáns kultúrrégiók a 19. század első felében. Az akadémiai csúcslit kollektív biográfiai elemzésének néhány társadalomföldrajzi tanulsága. *Tér és Társadalom* (36.) 1. 40–58.
- Varga Zoltán 1934: *Szoboszlai Pap István élete és munkássága különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére.* Debrecen.
- Zoványi Jenő 1939: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története.* 1–2. kötet. Debrecen.
- Zoványi Jenő 1977: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest.